

DOI: <https://doi.org/10.15407/mzu2021.30.428>

УДК 93/94(=495):(477)930“2000”

Владислава Піскіжова

канд. іст. наук, наук. співроб.

Інститут історії України НАН України
01001, Україна, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4

E-mail: vsesvit_vid@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1588-0912>

ПРОБЛЕМАТИКА ІСТОРІЇ ГРЕЦЬКОЇ ПРИСУТНОСТІ НА УКРАЇНСЬКИХ ТЕРЕНАХ У СУЧАСНІЙ ВІТЧИЗНЯНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Метою розвідки є історіографічний аналіз доробку сучасних вітчизняних істориків із проблематики етнічної історії греків України, які належать до її найбільш давніх і сталих етнічних спільнот. У цьому зв'язку передбачені дослідницькі завдання, серед яких визначення основних тематичних напрямків цих студій. Методологія праці базується на наукових принципах історизму та об'єктивності. Було застосовано конкретнонаукові методи історіографічного аналізу й синтезу, ідеографічний тощо. Наукова новизна визначається насамперед тим, що дотепер заявлена тема в окреслених нею хронологічних межах не стала предметом окремого наукового дослідження. Висновки: Розробка проблематики етнічної історії греків України, яка була започаткована наприкін. XVIII – XIX ст. студіями вчених західноєвропейських країн та Російської імперії і значно еволюціонувала завдяки науковому доробку радянських істориків, отримала нового імпульсу на початку 1990-х рр. у працях українських істориків. Поява чергової хвилі наукового інтересу до означеної теми пов'язана з перезавантаженням вітчизняної історичної науки після відновлення незалежності України, імперативами державної етнополітики, запитами української громадськості тощо. Ці напрацювання побудовані на широкому колі нововиявлених джерел і вирізняються сучасними дослідницькими підходами, переосмисленням ключових питань, виробленням нових теорій (насамперед щодо етногенезу урумів та румеїв) тощо. Визначено, що вагомий внесок у вивчення проблематики було здійснено співробітниками Інституту історії України НАН України, зокрема Кабінету українсько-грецьких відносин (з 2007 р. – Центр досліджень українсько-грецьких відносин) на чолі з Н.О. Терентьевою. На тлі широкого розмаїття питань з етнічної історії українських греків, які мають доволі високий ступінь розробки станом на сьогоднішній день, що насамперед стосується історії

греків Ніжсина й Надазов'я, їхнє національно-культурне життя в умовах незалежної України є найменш репрезентованим.

Ключові слова: грецька присутність на українських теренах, статті, дисертації, монографії, сучасна вітчизняна історіографія.

Vladyslava Piskizhova

PhD in History, Researcher

Institute of History of Ukraine

the National Academy of Sciences of Ukraine

4, Mykhailo Hrushevskiy Street, Kyiv, 01001, Ukraine

E-mail: vsesvit_vid@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1588-0912>

ISSUES OF THE HISTORY OF THE GREEK PRESENCE ON UKRAINIAN TERRITORY IN MODERN NATIONAL HISTORIOGRAPHY

The purpose of the study is a historiographical analysis of the works of modern Ukrainian historians on the issues of ethnic history of the Greeks of Ukraine, who belong to its oldest and most stable ethnic communities. In this regard, several tasks are set, one of which is to define main thematic areas of these studies and the degree of their analysis. The methodology is based on the scientific principles of historicism and objectivity. Specific scientific methods of historiographic analysis, synthesis, ideographic and other methods were used. Scientific novelty is determined primarily by the fact that this topic within the outlined chronological boundaries has not become the subject of a separate scientific study so far.

Conclusions: Development of issues of ethnic history of the Greeks of Ukraine, which was initiated in the studies of scholars from Western European countries and the Russian Empire at the end of the XVIII – XIX centuries and has evolved significantly thanks to the scientific achievements of Soviet historians, received a new impetus in the early 1990s in the works of Ukrainian historians. The emergence of another wave of scientific interest in this topic is associated with the reset of the national historical science after the proclamation of independence of Ukraine, the imperatives of state ethnopolitics, the demands of the Ukrainian public, etc. These developments are based on a wide range of newly discovered sources and are characterized by modern research approaches, rethinking key issues of the problem, developing new theories (primarily on the ethnogenesis of Urums and Roumeans), etc. It is determined that a significant contribution to the study of the issue was made by the staff of the Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine, in particular the Cabinet of Ukrainian-Greek Relations (since 2007 – Research Center for Ukrainian-Greek Relations) headed by N.O. Terentyeva. Against the background of a wide variety of issues on the ethnic

history of Ukrainian Greeks, which have a fairly high level of development today, primarily in the history of the Greeks of Nizhyn and North Azov region, their national and cultural life in independent Ukraine is the least represented.

Keywords: *Greek presence on the Ukrainian territory, articles, theses, monographs, modern national historiography.*

Греки (самоназва – е́ллінес, від грец. ελληνας) належать до найбільш сталих етнічних спільнот, які здавна і переважно компактно проживають на українських теренах*. Основна маса сучасних греків мешкає в Автономній Республіці Крим та Надазов'ї, здебільшого у місцях компактного проживання. Відповідно до Всеукраїнського перепису населення 2001 р. їхня кількість становила 91,5 тис. осіб, і за своєю чисельністю вони посідали 12 місце в етнонаціональній структурі українського суспільства¹. Слід зауважити, що наразі ці показники є застарілими з огляду на демографічні зміни останніх років².

Перші дослідження в межах проблематики історії грецької присутності на українських теренах були здійснені наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. зарубіжними антикознавцями Ж.-П. де Бугенвілем та Р. Рошетом³. Праці цих авторів присвячені Великій грецькій колонізації і базувалися на відомостях, отриманих із стародавніх, здебільшого літературних джерел. Вказаний період в історіографії проблеми слушно охарактеризував В.П. Яйленко, назвавши його антикварно-публіцистичним⁴. Заслугою зарубіжної історіографії другої половини XIX ст. стало вироблення двох теорій щодо детермінант Великої грецької колонізації «аграрної» (Ю. Белох, П. Гіро) і «торговельної» (Е. Мейєр), які й дотепер викликають резонанс у середовищі істориків, кожна з них має як своїх прибічників, так і опонентів⁵.

У цей період вагомий внесок у розробку проблематики було здійснено вченими Російської імперії. Зокрема, побачила світ низка новаторських для свого часу праць з історії давньогрецької колонізації Українського Причорномор'я за авторством Е.Р. Штерна, що базувалися на конкретному археологічному матеріалі, здобутому в результаті розкопок на о. Березань, де, як уже зазначалося, було знайдено найдавніше на українських теренах грецьке поселення Борисфен (Борисфеніда)⁶. Не можна обійти увагою й науковий доробок В.В. Латішева, який, зокрема, у своїй монографії, присвяченій дослідженню історії Ольвії, обґрунтував думку про те, що головною причиною колонізації греками Українського Причорномор'я стали саме їхні торговельні інтереси, яка сьогодні підтримується більшістю істориків⁷. У цей час були започатковані дослідження з історії греків Надазов'я (А.О. Скальковський, С.М. Соловійов, Ф. Хартахай, М. Мурзакевич та ін.) та інших грецьких анклавів України.

Отже, напрацювання вчених кінця XVIII – XIX ст. заклали фундамент і, власне, дали поштовх для подальшої розробки теми, історіографія якої відтоді значно еволюціонувала як у кількісному, так і в якісному відношенні, насам-

перед за рахунок напрацювань радянських і меншою мірою – зарубіжних істориків, проте аналіз цього наукового доробку не є метою даної розвідки.

Дослідження в означеній царині отримали нового імпульсу на початку 1990-х рр., у працях українських істориків. Це, насамперед, пов'язано з перезавантаженням вітчизняної історичної науки після проголошення незалежності України, імперативами державної етнополітики, запитами української громадськості тощо. Наразі ж слід констатувати, що результатом цих студій є чималий масив напрацювань, який вартий окремого аналізу. Примітним є те, що сучасні історики часто послуговуються новими дослідницькими підходами, їхні праці вже не обмежуються студіюванням традиційної тематики, як давньогрецька колонізація Українського Причорномор'я, етногенез приазовських греків тощо.

Одним із фундаторів елліністичних студій у незалежній Україні стала Н.О. Терентьєва (1947–2009 рр.). Зокрема, науковиця ініціювала створення 15 січня 1993 р. у структурі Інституту історії України НАНУ Кабінету українсько-грецьких відносин (з 2007 р. – Центр досліджень українсько-грецьких відносин), який, власне, й очолювала упродовж усього часу його функціонування (до 2009 р.). На базі підрозділу здійснювалися дослідження з історії Греції, українсько-грецьких відносин, грецьких громад на українських теренах тощо, в результаті чого було опубліковано понад 300 наукових праць, у тому числі 23 монографії⁸. У цьому контексті особливої уваги варта колективна праця «Подвижники й меценати. Грецькі підприємці та громадські діячі в Україні XVII–XIX ст.: Історико-біографічні нариси» (2001)⁹. Як зауважила І.Б. Матяш, це видання «стало істотним внеском як у історіографію етнонаціональних досліджень, так і в біографістику»¹⁰.

Серед чималого наукового доробку Н.О. Терентьєвої слід зосередитися саме на тих працях, які стали складовою сучасної вітчизняної історіографії із проблематики етнічної історії українських греків, що відповідає темі нашого дослідження. Так, 1999 р. побачила світ монографія «Греки в Украине: прошлое и настоящее (экономическая и культурно-просветительская деятельность. XVII–XX вв.)». По суті це була перша спроба узагальнення історії українських греків в одному виданні, починаючи від часу формування тих грецьких анклавів, що виступали вже як самосвідомі етнічні групи населення, а у випадках з маріупольською та ніжинською мали і власну самоорганізацію¹¹.

Окремо варто відмітити широку джерельну базу монографії, представлену матеріалами не лише вітчизняних, а й зарубіжних архівосховищ, позаяк науковиця володіла кількома іноземними мовами, зокрема новогрецькою. Примітно, що в цій праці вперше в сучасній вітчизняній історіографії було приділено увагу проблематиці інституційного розвитку грецької спільноти в незалежній Україні, зокрема висвітлено діяльність всеукраїнського товариства дружби «Україна–Греція», обв'язки віце-президента якого Н.О. Терентьєва виконувала багато років поспіль.

Об'єктом дослідження наступної монографії Н.О. Терентьєвої стало таємне грецьке товариство «Філікі Етерія»¹². Зокрема, авторка ґрунтовно висвітлила одеський період діяльності цієї організації, від її створення у 1814 р. до 1818 р., коли штаб-квартиру було перенесено до Стамбула. Слід зауважити, що до сьогодні ця праця є найбільш повним викладом історії діяльності зазначеної організації у сучасній вітчизняній історіографії, а залучена під час її написання джерельна база, згідно з висловлюванням О.В. Шевченко, «є своєрідною хрестоматією з вивчення актуальних проблем грецької національної революції 1821–1829 рр.»¹³.

У монографії «Торгово-економічні зв'язки України і Греції: історичні традиції та сьогодення», виконаної Наталією Терентьєвою у співавторстві з О.О. Слюсаренко, особлива увага приділена висвітленню торговельної діяльності грецьких іммігрантів на українських теренах, її впливу на розвиток економічного потенціалу окремих регіонів України тощо¹⁴.

У контексті нашого дослідження варта уваги ще одна праця Н.О. Терентьєвої – її спільний доробок із К.В. Балабановим – «Греки в Україні: історія та сучасність» 2008 р., що була репрезентована як навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів, де проаналізовано та узагальнено багатомісячну історію грецької присутності на українських теренах, висвітлено її основні віхи та найяскравіші прояви, спрогнозовано перспективи розвитку грецької спільноти в незалежній Україні тощо¹⁵.

Під науковим керівництвом Н.О. Терентьєвої було захищено кілька кандидатських дисертацій безпосередньо з проблематики етнічної історії українських греків. Йдеться про дослідження Н.І. Бацак «Греки Північного Приазов'я: культурно-просвітницький розвиток (кінець XVIII – початок XX ст.)» 1999 р., С.П. Пахоменка «Культурний розвиток грецької спільноти України у другій половині XX століття» 2003 р., О.О. Терентьєвої «Просвітницька та благодійна діяльність грецьких купців діаспори: на прикладі діяльності родини Зосимів (кін. XVIII – сер. XIX ст.)» 2004 р., В.В. Піскіжової «Національно-культурне життя етнічних греків України (1991–2005 рр.)» 2006 р. тощо.

У публікації на пошану пам'яті Н.О. Терентьєвої за авторством А.В. Гедьо та Т.В. Ілляк наголошено, що доробок цієї відомої дослідниці та вчених створеного нею наукового підрозділу «набуває особливої ваги в контексті євроатлантичного вектору зовнішньої політики України; результати цього дослідницького пошуку мають велике суспільне значення, надаючи необхідний матеріал для виконання практичних політичних завдань, здійснення демократичної етнополітики незалежної Української держави»¹⁶.

У 1990-х рр. проблематику історії грецької присутності на українських теренах також досліджували: А.В. Гедьо, І.С. Пономарьова, Л.Д. Якубова, Є.К. Чернухін, М.А. Араджионі, Н.І. Бацак та ін. Значна частина цих вчених були/є штатними працівниками Національної академії наук України, зок-

рема Інституту історії України, Інституту сходознавства імені А.Ю. Кримського тощо. Слід констатувати, що чи не найбільш вагомими доробками належать А.В. Гедьо, І.С. Пономарьовій та Л.Д. Якубовій, які до сьогодні залишаються провідними фахівцями в означеній царині.

Так, уже багато років поспіль наукові інтереси А.В. Гедьо зосереджені на вивченні проблематики історії надазовських та ніжинських греків. Ці студії були започатковані кандидатською дисертацією «Греки Північного Приазов'я (1778–1875 рр.)», захищеною 1997 р.¹⁷ Дисертація відтак лягла в основу монографії «Джерела з історії греків Північного Приазов'я (кінець XVIII – початок XX ст.)» 2001 р.¹⁸ У цій праці науковця порушила широке коло питань, пов'язаних із переселенням 1778 р. кримських греків у Надазов'я, де було створено Маріупольський грецький округ, зокрема детально проаналізувала систему самоврядування та церковний устрій цієї адміністративно-територіальної одиниці, еволюцію правового становища грецьких переселенців, їхню роль у господарському освоєнні півдня України тощо.

У 2005 р. побачила світ чергова монографія А.В. Гедьо «Грецькі громади Ніжина та Північного Приазов'я в актових матеріалах середини XVII – XIX ст.», яка отримала значний резонанс у середовищі вітчизняних істориків¹⁹. Так, дискусії викликало її тлумачення поняття «національна громада» як інституціолізованого, етно-конфесійно-правового об'єднання. На основі цього твердження дослідниця наголошує, що з усіх грецьких анклавів, які сформувалися на українських теренах упродовж XVII – XIX ст., тільки маріупольський та ніжинський можна вважати національними громадами, позаяк вони були об'єктами правових відносин, користувалися привілеями українських гетьманів та російських імператорів тощо. Власне саме цією працею дослідниця вперше в історіографії проблематики запровадила комплексний та системний джерелознавчий аналіз історії маріупольської та ніжинської грецьких громад.

У 2006 р. А.В. Гедьо опублікувала монографію «Соціально-економічний розвиток грецьких громад України середини XVII – XIX ст.: джерелознавчий аспект»²⁰. Здійснення порівняльного аналізу комплексу джерел із вказаної проблематики дозволило авторці виявити спільне та відмінне у історичному поступі цих громад, починаючи від мотивацій, що спонукали вдатися до переселення, і закінчуючи обставинами їхнього занепаду. Монографія лягла в основу докторської дисертації А.В. Гедьо з теми «Соціальний статус та розвиток господарства грецьких громад України середини XVII – XIX ст.: джерелознавчий аспект», що також була захищена 2006 р.²¹ Тут варто згадати про те, що наступного 2007 р. аспірантка А.В. Гедьо, а саме В.С. Волоніць, успішно захистила кандидатську дисертацію, присвячену дослідженню торговельно-економічної діяльності грецьких купців на українських теренах у XVII–XIX ст.²²

Безумовним здобутком сучасної вітчизняної історіографії стали праці А.В. Гедьо (виконані у співавторстві), присвячені дослідженню організації самоврядування маріупольської та ніжинської грецьких громад. Йдеться про роботи «Маріупольський грецький суд: історія створення та діяльність» 2012 р.²³ та «Ніжинський грецький магістрат» 2013 р.²⁴, які без перебільшення можна назвати унікальними, позаяк містять найповніший виклад історії становлення та діяльності зазначених інституцій.

Так, на основі аналізу широкого кола джерел, а їхня кількість просто вражає, позаяк нараховує по кожній праці понад 3 тис. позицій, авторка визначила сфери компетенції цих органів грецького самоврядування та масштаби їхньої роботи, висвітлила особливості відносин із пануючою владою (Військо Запорізьке, Російська імперія тощо), а також простежила їхню роль у життєдіяльності громад, інтереси яких вони були покликані представляти. Цінним інформативним джерелом є приватноправові акти, насамперед заповіти, адже ці документи проливають світло на історію повсякдення грецьких переселенців, яка дотепер залишається малодослідженою і представлена в історіографії хіба що побіжно.

Історико-етнографічні дослідження традиційної культури греків Приазов'я представлені працями І.С. Пономарьової. Слід зауважити, що у 1996–2011 рр. науковиця виступила ініціатором проведення й безпосереднім учасником низки етнографічних експедицій на півдні України. Першим вагомим результатом цих польових досліджень стала кандидатська дисертація з теми «Етнічна специфіка духовної культури греків Українського Приазов'я», захищена 1997 р.²⁵

Варто також згадати і про участь цієї дослідниці в міжнародному етнографічному проєкті «Греки Приазов'я» (2006 р.), керівником якого вона була. Власне цього ж року побачила світ її фундаментальна монографія «Етнічна історія греків Приазов'я (кінець XVIII – початок XXI ст.): історико-етнографічне дослідження»²⁶. У цій праці науковиця проаналізувала сукупність етноутворюючих факторів, що вплинули на формування субетнічних груп урумів та румеїв – предків сучасних українських греків. Чимало дискусій викликала висунута І.С. Пономарьовою теорія стосовно їхнього походження, що йде врозрід із усталеною. Так, авторка наполягає на тому, що ці субетнічні групи сформувалися поза Кримським півостровом, тобто ще до того часу як потрапили на його терени, а саме: «Поділ греків на урумів і румеїв відбувся не під впливом татаро-турецького владарювання у Криму»²⁷. Згідно з твердженням І.С. Пономарьової, уруми перемістилися на півострів з Малої Азії, а румеї – з островів Грецького архіпелагу. Дослідниця також зазначила, що, незважаючи на спільне походження та однакову релігійну приналежність, уруми та румеї увесь час свого перебування на півострові практично не мали соціальних контактів поміж собою й навіть сьогодні включають можливість укладення шлюбів.

Вказана монографія лягла в основу докторської дисертації «Греки Приазов'я: етнонаціональні процеси в аспекті трансформації традиційної культури», захищеної І.С. Пономарьовою у 2007 р.²⁸ Слід зауважити, що це дослідження поміж іншим привертає увагу своїм ґрунтовним висвітленням сучасного розвитку етнокультури надазовських греків, що стало можливим завдячуючи залученню матеріалів польових етнографічних досліджень, проведених у грецьких селах Надазов'я.

Не можна обійти увагою й участь І.С. Пономарьової на початку 2010-х рр. у фундаментальному науковому проєкті «Етнонаціональний аспект формування громадянського суспільства в Україні (за матеріалами Північного Азов'я)» з дослідження історії розвитку територіальних громад Надазов'я, результати якого були репрезентовані низкою видань з однойменною назвою, в тому числі словником-довідником, статистичним довідником тощо²⁹.

Окремо варто згадати про результати науково-дослідницької роботи члена-кореспондента НАН України Л.Д. Якубової. Спеціалізуючись на проблематиці історії етнонаціонального розвитку України, науковиця, зокрема, приділила значну увагу вивченню різних аспектів життєдіяльності грецької діаспори. Так, радянський період історії українських греків ґрунтовно висвітлено в її кандидатській дисертації «Соціально-економічне, політичне і культурне життя грецького населення України. 1917 р. – початок 30-х рр. ХХ ст.» 1993 р. та індивідуальній монографії «Маріупольські греки (етнічна історія). 1778 р. – початок 30-х років ХХ ст.», що вийшла друком 1999 р.³⁰ Л.Д. Якубова наголосила, що таким дослідженням «додаткової наукової значущості надає етнокультурна специфіка цієї спільноти. Наважимося стверджувати, що за характером етнокультурних проблем та ознак вона посідала виняткове місце серед етносів УСРР»³¹. З огляду на це, сюжети з історії грецької присутності на українських теренах фігурують у більшості праць Л.Д. Якубової.

Наприклад, у монографії «Повсякденне життя етнічних меншин радянської України у міжвоєнну добу» 2011 р. вміщено змістовний описовий матеріал щодо характерних особливостей організації побуту греків, їхніх усталених родинних традицій та ін.³² Авторка розглядає грецьку спільноту в контексті розвитку інших національних меншин і у взаємодії з ними на тлі тогочасної політики радянської влади у сфері економіки, медицини, освіти та культури. Аналізу наслідків впровадження засад політики коренізації у системі освіти (виведення національних мов за межі побутового вжитку) у книзі приділена окрема увага. Л.Д. Якубова наголошує на тому, що тогочасні програми культосвітньої діяльності не враховували всієї специфіки етнокультурних, зокрема, мовних особливостей етнічних спільнот, насамперед широкого розмаїття говірок та діалектів, побутуючих у їхньому середовищі. З огляду на це, науковця вважає, що спроби прискорення «еллінізації», «татаризації» та «романізації» греків Української РСР, іще й за умов масової неписьменності, від самого свого початку були приречені на провал.

У цьому контексті слід згадати, що саме дослідженню мовних проблем греків радянської України Л.Д. Якубова присвятила низку наукових розвідок, серед яких «Еллінізація приазовських греків (середина 20-х – 30-і роки) – мовно-культурний аспект», «Мовна проблема та її вплив на етнокультурне життя українських греків (середина 20-х – 30-ті рр. ХХ ст.)» тощо³³.

Цінними й унікальними можна вважати результати міждисциплінарних, історико-філологічних студій Є.К. Чернухіна, які зокрема стосуються грецької палеографії та кодикології. Низка праць ученого присвячена вивченню грецької рукописної спадщини, що зберігається у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського – це індивідуальна монографія, каталоги, збірники документів та ін.

Маловідомі сторінки історії українсько-грецьких релігійних зв'язків ХVIII ст., що стосуються тогочасних контактів українського та грецького духівництва, а водночас і побутування грецьких анклавів на українських теренах, висвітлені на шпальтах видання «Грецький Схід і Україна: листи грецького духовенства ХVIII ст. в фондах Інституту рукопису ЦНБ ім. В.І. Вернадського» 1994 р., що базується на листуванні грецьких духовних осіб різного рангу з київськими митрополитами Рафаїлом Заборовським та Арсенієм Могилянським, кафігумена монастиря св. Катерини в Києві Григорія Синайського з греками фортеці Св. Єлисавети та ін.³⁴

У 2002 р. побачила світ монографія Є.К. Чернухіна «Грецька рукописна спадщина в Києві. Історіографія та огляд матеріалів IV – ХХ ст.», що являє собою комплексне дослідження майже пів тисячі грецьких манускриптів IV–ХХ ст. із київських бібліотечних колекцій та фондів, які поміж іншого є цінним інформативним джерелом із проблематики історії присутності греків на українських теренах³⁵.

Працею Є.К. Чернухіна «Архів протоієрея Трифілія Карацоглу: першоджерела з історії греків Криму та Надазов'я ХVIII ст. у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського» 2016 р. було вперше введено до наукового обігу документи архіву протоієрея Трифілія Карацоглу – одного з духовних лідерів кримських греків, які у 1878–1880 рр. вдалися до переселення у Надазов'я, сподвижника митрополита Маріупольського і Готфейсько-Кафайського Ігнатія. Аналіз цих першоджерел проливає світло на особливості організації побуту та церковного устрою Маріупольського грецького округу³⁶. У цьому виданні докладні археографічні описи документів вміщені разом із їхніми текстами, надано список шифрів зберігання цих матеріалів в Інституті рукопису тощо.

Авторству Є.К. Чернухіна також належить низка розвідок з історії нижинської і маріупольської грецьких громад, історико-біографічних нарисів, присвячених визначним персоналіям грецького духівництва в Україні та ін.

Проблематика грецької присутності на українських теренах висвітлюється у працях М.А. Араджионі. Слід зауважити, що після опублікування 1999 р.

монографії «Греки Крыма и Приазовья: история изучения и историография этнической истории и культуры (80-е гг. XVIII в. – 90-е гг. XX в.)», в якій узагальнено понад двохсотлітній досвід студіювання історії зазначених грецьких анклавів, подальші свої наукові пошуки дослідниця зосередила саме на вивченні етнічної історії та культури греків Кримського півострова³⁷.

Примітно, що М.А. Араджионі дотримується тієї точки зору, що формування етносу кримських греків періоду Середньовіччя не було пов'язане з переселенням із Балканського півострова чи островів Грецького архіпелагу, а носило автохтонний характер і стало результатом тривалих, складних етногенетичних процесів, у яких брали участь представники різних народів, як готи, алани, гуни, хазари, булгари, половці, татари т. ін. Дослідниця вважає головним об'єднавчим фактором утворення цього етносу приналежність до православного (грецького) віросповідання, що, власне, й обумовило його ідентифікацію з грецькою національністю³⁸.

Наразі М.А. Араджионі належить до числа небагатьох сучасних українських істориків, які приділяють увагу вивченню етнокультурної ситуації у середовищі кримських греків в умовах незалежної України. Йдеться про такі праці, як «Некоторые итоги этнографических и социологических исследований греческих общин Крыма, проведенных в 1993–1995 гг.» 1999 р., «Греки Криму: історія і сучасне становище (етнокультурна ситуація та проблеми етнополітичного розвитку)» 2005 р. тощо³⁹. У цьому контексті дослідниця наголошує: «Після анексії Криму дослідження історії міграцій, соціального статусу та культури різних етнічних спільнот, які здавна мешкали на теренах півострова, набуває особливої гостроти і актуальності»⁴⁰.

Поміж останніх публікацій М.А. Араджионі науковий інтерес становить історико-генеалогічна розвідка «Грецькі дворянські роди на Півдні України: досвід вивчення (за документами Держархіву в Автономній Республіці Крим)» 2016 р., яка проливає світло на процедуру набуття дворянського звання грецькими родинами після приєднання Кримського ханства до Російської імперії у 1783 р.⁴¹

Висвітленню окремих сторінок історії українських греків присвячена низка генеалогічних та просопографічних досліджень В.В. Томазова (Томозова). Так, учений реконструював історію впливових грецьких родин Маврогордато (гілка Лакана), Родоканакі та Севастопуло, які проживали на півдні України від XVIII ст. і відіграли помітну роль в економічному, культурному та громадському житті зазначеного регіону⁴². У цьому контексті не можна обійти увагою монографію «Генеалогія козацько-старшинських родів: історіографія та джерела (друга половина XVII – початок XX ст.)» 2006 р., де в тому числі викладено історію козацько-старшинських родин грецького походження, проаналізовано їхній внесок у розвиток української культури тощо⁴³. 2021 р. у стінах Інституту історії України НАН України науковець захистив докторську

дисертацію «Греки-хіосці на Півдні України (кінець XVIII ст. – 1917 р.): просопографічний портрет етносоціальної спільноти». Слід наголосити на екстраординарності цієї роботи, адже тут вперше в історіографії, як у вітчизняній, так і в зарубіжній, хіоські греки постали об'єктом комплексного дослідження, в результаті чого автор створив колективний просопографічний портрет цієї унікальної кровноспорідненої етносоціальної спільноти, що складалась із представників впливових і заможних аристократичних родів Маврогордато (гілки Лакана, Нікола, Скарлаті та Вітелла), Родоканакі, Раллі, Севастопуло, Скараманга, Каралі й Аверіно. Завдяки використанню широкого кола архівних джерел автор реконструював маловідомі сторінки історії розвитку Півдня України означеного періоду в правовому, фінансово-економічному, культурно-освітньому та особистісному контекстах. За визначенням самого автора, ця праця також є вкрай важливою для ствердження дисциплінарного статусу просопографії.

Проблему збереження етнічної ідентичності надазовських греків розглядає Н.І. Бацак у своїй монографії «Грецька спільнота Надазов'я: етнокультурні процеси (остання чверть XVIII – початок XX століття)», опублікованій 2010 р.⁴⁴ У цій праці, за визначенням самої авторки, «на документальній основі розкриваються формування та розвиток культурно-освітньої парадигми грецької спільноти», зокрема досліджено правові умови її соціокультурної розбудови, функціонування системи шкільних та позашкільних закладів, літературно-мистецьку та громадсько-просвітницьку діяльність її представників тощо.

Репресивну діяльність органів державної безпеки СРСР на українських теренах, зокрема стосовно грецького населення, вже багато років поспіль вивчає В.М. Нікольський. У 2003 р. побачила світ монографія науковця «Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті рр.). Історико-статистичне дослідження», один із розділів якої присвячено так званій «грецькій операції» НКВС 1937–1938 рр.⁴⁵ Ця тема висвітлена детальніше в колективній праці 2005 р. за редакцією В.М. Нікольського «Книга пам'яті греков України», де на основі широкого кола першоджерел (архівно-слідчої справи заступника УНКВС по Сталінській області Г. Загорського-Зарицького, слідчих справ репресованих греків та ін.) встановлено кількість репресованих греків, їхній вік та соціальну приналежність, однак автор наполягає, що і ці дані не є вичерпними, тому потрібні подальші дослідження⁴⁶.

У 2006 р. була опублікована монографія за спільним авторством Пахоменка С.П. і Балабанова К.В. «Національно-культурне та громадське життя греків України в другій половині XX – на початку XXI століття», в якій проаналізовано форми та засоби виявлення культурної самобутності українських греків⁴⁷. У праці приділено увагу питанням історії становлення й діяльності грецьких національно-культурних товариств, зокрема наголошено, що пріоритети їхньої роботи обумовлюються історичними особливостями становлення тієї чи іншої грецької громади, орієнтирами лідерів тощо.

О.О. Терентьева досліджувала просвітницьку й благодійну діяльність представників грецької купецької родини Зосимів, зокрема братів Анастасія і Миколи в Ніжині, їхню роль у розгортанні новогрецького Просвітництва, підготовці національно-визвольної боротьби грецького народу проти османського панування тощо⁴⁸.

До здобутків сучасної української історіографії слід віднести видану новогрецькою мовою у 2007 р. монографію Л.Г. Білоусової «Родина Петрококіно: одеський період. XIX – початок XX ст.» (оригінальна назва «Λίλια Μπελοουσοβα. Το γένος των Πετροκοκκινων: περιόδος της Οδησσοῦ 19οῦ – αλχεῖς 20οῦ αἰώνα»), презентація якої відбулася 27 лютого 2008 р. в Історичному музеї міста Афіни⁴⁹. В основу цієї праці лягла кандидатська дисертація з теми «Династія грецьких купців Петрококіно в економічному і соціокультурному житті Російської імперії (XIX – початок XX ст.)», захищена 2007 р.⁵⁰ Монографія висвітлює історію одеського періоду життєдіяльності грецьких (хіоських) купців Петрококіно, які на початку XIX ст. переселилися до Російської імперії і відіграли помітну роль у соціально-економічному розвитку цього міста.

Маловивчені сторінки історії грецької присутності на теренах України, зокрема в західноукраїнському регіоні, відкриває І.М. Лильо своєю докторською дисертацією у формі монографії «Греки на території Руського воєводства у XV – XVIII ст.» 2019 р. Вихід у світ цієї праці став значною подією в історіографії проблеми. Сам автор констатував, що «тема історичної спадщини греків на території Руського та Подільського воєводств Речі Посполитої і надалі залишається практично поза дискурсом дослідників Нового часу»⁵¹. З цим твердженням важко не погодитися, адже до виходу у світ вказаної монографії означена проблема розглядалася сучасними українськими істориками лише побіжно, зокрема у працях О.З. Духа, В.П. Кривоноса⁵². І.М. Лильо також зазначив: «Керуючись наявним станом справ, метою праці було максимально вповні з'ясувати обставини утворення та розвитку локальних грецьких діаспор на території Руського воєводства у XV–XVIII ст.»⁵³. Так, у монографії ґрунтовно висвітлена торгівельно-ремісничя та культурно-просвітницька діяльність грецьких іммігрантів на теренах Львова, Замостя, Бродів та інших міст воєводства, визначено місце та роль греків у тогочасному соціокультурному просторі регіону, їхній внесок у розвиток духовної та матеріальної культури України тощо.

До історіографічних здобутків останніх років слід також віднести монографію «Грецька громада та консули Греції у Бердянську XIX – початку XX століття» за спільним авторством І. Лимана й В. Константінової, що побачила світ 2020 р.⁵⁴ У книзі висвітлено роль греків у заснуванні Бердянська та його подальшому соціально-економічному й культурному розвитку, життєдіяльність греків-очільників бердянського місцевого самоврядування та грецьких консулів і віце-консулів, акредитованих у цьому місті, зв'язки між Грецьким

та Британським консульствами тощо. Примітною особливістю цієї праці є широка географія походження використаних у ній джерел, виявлених у архівах України, Росії, Польщі, Греції, Німеччини, Ізраїлю та Великої Британії.

Упродовж 2000-х рр. побачила світ низка бібліографічних видань, присвячених проблематиці історії українських греків: багатотомне видання «Греки Одессы: именной указатель по метрическим книгам Одесской Греческой Свято-Троицкой церкви» 2000–2009 рр. (авт.-упоряд.: Л.Г. Білоусова, А.В. Мартиненко, А.М. Паніван, М.Г. Батурина, А.Е. Бух), «Греки в истории Крыма: краткий биографический справочник» 2000 р. (ред.-упоряд. В.В. Харабуга), «Етнічна історія грецької спільноти в Україні: бібліографічний довідник-показчик» 2003 р. (відп. ред. М.Ф. Дмитрієнко), «Жизнеописание заслуженных греков Украины. 1778–2008 гг.: информационно-справочный материал» 2014 р. (ред.-упоряд. Н.С. Коссе), «Дослідники історії Південної України: біобібліографічний довідник» 2013–2016 р. (упоряд. Ігор Лиман) та ін.⁵⁵

У контексті цього дослідження не можна обійти увагою й колективну працю науковців Інституту історії України НАН України «Греки на українських теренах: Нариси з етнічної історії. Документи, матеріали, карти» 2000 р., виконану під керівництвом проф. М.Ф. Дмитрієнко⁵⁶. Як зазначив П.Т. Тронько: «З виходом цього видання в українській історіографії заповнилися значні прогалини в етнічній історії нашої Батьківщини»⁵⁷.

Певний внесок у формування загальної картини етнічної історії греків України був зроблений їхніми ж представниками (С.М. Мазараті, А.Я. Балджі, В.Я. Терезов, К.В. Балабанов, О.І. Коноп та ін.), але переважно шляхом науково-публіцистичних напрацювань. Тут слід згадати роботу В.Я. Терезова «Греки и восточные славяне. Из истории греческо-украинских и греческо-российских культурных связей» 2000 р.⁵⁸ Напевно найбільш помітним виданням, що побачило світ завдячуючи зусиллям грецької спільноти незалежної України, стала узагальнююча праця «От античности до наших дней: очерки истории и культуры греков Украины» (ред. і упоряд. Н.С. Коссе), опублікована 2009 р. Федерацією грецьких товариств України, в якій на основі різнопланового дослідницького матеріалу відображені основні віхи історії українських греків⁵⁹.

Окремі сторінки цієї історії відкривають матеріали низки науково-практичних конференцій всеукраїнського та міжнародного масштабу, що проводилися на теренах незалежної України. Їхніми організаторами виступають українські та зарубіжні науково-освітні, державні та громадські інституції, зокрема провідні організаційні структури грецької спільноти України. Зазвичай ці заходи привертають увагу значної кількості представників вітчизняних і зарубіжних наукових кіл, котрі спеціалізуються на елліністичних студіях. До найбільш резонансних із них, що відбулися впродовж останнього десятиліття, слід віднести: Міжнародна науково-практична конференція «Діалог культур у контексті історії українсько-грецьких зв'язків» (Київ, 2011), III Міжнародна

науково-практична конференція «Діалог культур: Україна – Греція» (Салоніки–Патри–Афіни–Одеса–Київ, 2012 р.), IV Міжнародна науково-практична конференція «Діалог культур: Україна – Греція. Сучасний стан та перспективи розвитку» (Київ–Афіни–Патри–Салоніки–Ніш, 2013 р.), VI Міжнародна науково-практична конференція «Діалог культур: Україна – Греція (до 1000-річчя Афонської спадщини в Україні)» (Київ, 2015 р.), Науково-практична конференція «Трагедія греків України в історичній пам'яті українців (80-і роковини репресивної «грецької операції)» (Маріуполь, 2017 р.), Міжнародна наукова конференція «Грецька громада Ніжина: історія і сучасність» (Ніжин, 2017 р.).

Слід зауважити, що з означеної проблематики в незалежній Україні було захищено понад 20 дисертацій, і це є важливим показником значного наукового інтересу, який до неї виявляють сучасні історики. Отже, історія грецької присутності на українських теренах на сьогодні є досить розвиненим напрямком історичних досліджень, який певним чином вже інституціалізувався під назвою «елліністичні студії», хоча це поняття є значно ширшим за власне історичний контекст, оскільки передбачає, зокрема, лінгвістичні пошуки.

Окрім дисертацій, про які вже йшлося в нашій розвідці, необхідно згадати працю О.Є. Пилипенка⁶⁰, яка перебуває в числі перших у незалежній Україні, присвячених вивченню історії становлення та діяльності Ніжинського грецького братства, його суду та магістрату. Крім цього не можна обійти увагою низку кандидатських дисертацій, захищених у стінах Інституту історії України НАН України. Зокрема, у працях М.К. Подгайко⁶¹ та С.В. Новікової⁶² висвітлюється проблематика етнічної історії надазовських греків в епоху модерну, а дисертація М.А. Абдуллаєвої⁶³ – одна з небагатьох, що відкриває маловідомі сторінки історії духовного життя кримських греків. Варто також згадати дві праці, виконані на базі Донецького національного університету. Перша – за авторством Ю.М. Демури⁶⁴, датована 2008 р. і присвячена вивченню господарської діяльності іноземних колоністів (у тому числі греків) упродовж другої половини XVIII – початку XX ст., їхній ролі в економічному розвитку регіону. Інша праця, захищена С.С. Арабаджи⁶⁵ 2012 р., вирізняється тим, що є єдиним до сьогодні комплексним дослідженням джерел з історії повсякдення грецького населення Надазов'я епохи модерну. Для нашого дослідження науковий інтерес становила кандидатська дисертація О.Л. Капінус «Грецькі громади України кінця XVII – початку XXI ст.: історіографія проблеми», що була захищена 2008 р.⁶⁶ Авторка здійснила комплексний історіографічний аналіз праць із тематики етнічної історії греків України, починаючи з XIX ст. – часу започаткування еліністичних студій як таких, приділивши значну увагу й доробку сучасних українських істориків. Серед іншого дослідниця зауважила, що вітчизняні науковці надають перевагу студіюванню історії ніжинських та надазовських греків і, відповідно, вивчення інших грецьких осередків носить здебільшого фрагментарний характер. Дійсно, це

твердження було слухним і обґрунтованими на час захисту дисертації, та наразі ситуація виглядає дещо інакше за рахунок напрацювань останніх років, які вже були проаналізовані в нашій розвідці.

Насамкінець слід констатувати, що підвалини історичних студій з етнічної історії українських греків було закладено наприкінці XVIII–XIX ст. працями вчених Російської імперії та західноєвропейських країн. Відтоді історіографія цієї проблематики постійно еволюціонувала і в кількісному, і в якісному відношенні за рахунок наукового доробку радянських істориків та найбільших результатів досягла у працях сучасних українських науковців.

Їхній історіографічний огляд дозволяє твердити про особливий внесок, що був здійснений у розвиток досліджень історії грецької присутності на українських теренах співробітниками Інституту історії України НАН України, а також виокремити в цьому процесі роль Н.О. Терентьевої. Очевидним є те, що поміж значної кількості напрацювань із цієї проблематики у пріоритетах дискурсу все ж перебувають питання історії життєдіяльності приазовського та ніжинського грецьких анклавів, тому ці її аспекти розроблені в історіографії більш фундаментально і представлені не лише численними науковими статтями, а й ґрунтовними дисертаціями, монографіями тощо. Останніми роками значно просунулося студіювання проблематики історії інших грецьких осередків, насамперед львівського та одеського, і вже знайшло своє відображення в окремих докторських дисертаціях і монографіях. Необхідно також наголосити на тому, що національно-культурне життя грецької спільноти в умовах незалежної України є найменш репрезентованим в історичній науці. Переважна більшість цього доробку належить самим її представникам і має здебільшого науково-публіцистичний виклад. Однак цей аспект проблеми є вкрай важливим для відтворення загальної картини грецької присутності на українських теренах, історії України загалом, а тому потребує подальшої наукової розробки. Можна спрогнозувати посилення наукового інтересу до цієї багатоаспектної теми і в подальшому, зважаючи на невизначеність становища українських греків після тимчасової окупації Автономної Республіки Крим та окремих територій Луганської і Донецької областей Російською Федерацією в 2014 р.

* Тут йдеться про територіальні межі незалежної України.

¹ Урядовий кур'єр. 2002. 28 грудня. С.11–12.

² Комплексний демографічний прогноз України на період до 2050 р. За ред. чл.-кор. НАН України, д.е.н., проф. Е.М. Лібанової. Київ, 2006. 138 с.

³ Bougainville J. P. de. *Quels étaient les droits des métropoles grecques sur leurs colonies; les devoirs des colonies envers les métropoles; et les engagements réciproques des unes et des autres.* Paris, 1745; Rochette R. *Histoire critique de rétablissement des colonies grecques.* Paris, 1814. T. 1.

⁴ Ольговський С.Я. Давньогрецькі міста-колонії Північного Причорномор'я: навчальний посібник. Київ, 2007. 149 с.

⁵ Meyer E. Geschichte des Alterthums. Stuttgart, 1893. Т. 2. S. 433–484; Beloch K.J. Griechische Geschichte. Strassburg, 1912. S. 229–233; Guiraud P. La propriété foncière en Grèce jusqu'à la conquête romaine. Paris, 1893. P. 78–86.

⁶ Штерн Э.Р. Новооткрытая Ольвийская надпись. *Записки Одесского общества истории и древностей*. 1893. Т. 16; Штерн Э.Р. Значение керамических находок на юге России для выяснения культурной истории Черноморской колонизации. *Записки Одесского общества истории и древностей*. 1900. Т. 22. С. 1–21.

⁷ Латышев В.В. Исследования об истории и государственном строе города Ольвии. Санкт-Петербург, 1887.

⁸ Гедьо А., Ілляк Т. Становлення елліністики в Україні. Пам'яті Н.О. Терентьевої. *Вісник – АГГЕЛІАФОРΟΣ. Щорічний українсько-грецький альманах*. 2017. Грудень. С.347.

⁹ Подвижники й меценати. Грецькі підприємці та громадські діячі в Україні XVII–XIX ст.: Історико-біографічні нариси. Київ, 2001. 342 с.

¹⁰ Матяш І.Б. Етнічна історія греків України в особах. *Архіви України*. 2001. № 6.

¹¹ Терентьева Н.А. Греки в Украине: прошлое и настоящее (экономическая и культурно-просветительская деятельность. XVII–XX вв.). Киев, 1999. 352 с.

¹² Терентьева Н.О. Тасмне грецьке товариство «Філікі Етерія»: організаційний та політико-ідеологічний центр підготовки грецької революції 1821–1829 рр. Київ, 2005. 352 с.

¹³ Шевченко О. Терентьева Наталія. Тасмне грецьке товариство «Філікі Етерія»: організаційний та політико-ідеологічний центр підготовки грецької революції 1821–1829 рр. *Український археологічний щорічник*. Київ, 2007. Вип. 12. Том 15. С. 803.

¹⁴ Слюсаренко О.О., Терентьева Н.О. Торгово-економічні зв'язки України і Греції: Історичні традиції та сьогодення. Київ, 2005. 384 с.

¹⁵ Терентьева Н., Балабанов К. Греки в Україні: історія та сучасність. Навч. посіб. для студ. вищих навч. закл. Київ, 2008. Ч. 1. 352 с.; Терентьева Н., Балабанов К. Греки в Україні: історія та сучасність. Навч. посіб. для студ. вищих навч. закл. Київ, 2008. Ч. 2. 320 с.

¹⁶ Гедьо А., Ілляк Т. Становлення елліністики в Україні. Пам'яті Н.О. Терентьевої. *Вісник – АГГЕЛІАФОРΟΣ. Щорічний українсько-грецький альманах*. 2017. Грудень. С.351.

¹⁷ Гедьо А.В. Греки Північного Приазов'я (1778–1785 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. Донецьк, 1997. 24 с.

¹⁸ Гедьо А.В. Джерела з історії греків Північного Приазов'я (кінець XVIII – початок XX ст.). Київ, 2001. 245 с.

¹⁹ Гедьо А.В. Грецькі громади Ніжина та Північного Приазов'я в актових матеріалах середини XVII–XIX ст. Київ, 2005. 416 с.

²⁰ Гедьо А.В. Соціально-економічний розвиток грецьких громад України середини XVII–XIX ст.: джерелознавчий аспект. Донецьк, 2006. 398 с.

²¹ Гедьо А.В. Соціальний статус і розвиток господарства грецьких громад України середини XVII–XIX ст.: джерелознавчий аспект: автореф. дис. ... д-ра іст. наук., Донецьк, 2006. 37 с.

²² Волоніць В.С. Торговельно-комерційна діяльність греків-купців в Україні (середина XVII–XIX ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. Донецьк, 2007. 20 с.

²³ Гедьо А.В., Терентьева Н.О., Саєнко Р.І. Маріупольський грецький суд: історія створення та діяльність. Донецьк, 2012. 480 с.

- ²⁴ Гедьо А.В., Подгайко М.К. Ніжинський грецький магістрат. Донецьк, 2013. 446 с.
- ²⁵ Пономарьова І.С. Етнічна специфіка духовної культури греків українського Приазов'я: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ, 1997. 20 с.
- ²⁶ Пономарьова І.С. Етнічна історія греків Приазов'я (кінець XVIII – початок ХХІ ст.): Історико-етнографічне дослідження. Київ, 2006. 300 с.
- ²⁷ Пономарьова І.С. Етнічна історія греків Приазов'я (кінець XVIII – початок ХХІ ст.): Історико-етнографічне дослідження. Київ, 2006. С. 260.
- ²⁸ Пономарьова І.С. Греки Приазов'я: етнонаціональні процеси в аспекті трансформації традиційної культури: автореф. дис. ... д-ра іст. наук. Київ, 2007. 32 с.
- ²⁹ Етнонаціональний аспект формування громадянського суспільства в Україні (за матеріалами Північного Азов'я). Балабанов К.В., Дегтеренко А.М., Булик М.В., Пахоменко С.П., Пономарьова І.С. За заг. ред. К.В. Балабанова. Маріуполь, 2011. 344 с; Етнонаціональний аспект формування громадянського суспільства в Україні (за матеріалами Північного Азов'я): Громадянське суспільство в Україні: етнонаціональний аспект. Словник-довідник. Балабанов К.В., Дегтеренко А.М., Булик М.В., Пахоменко С.П., Пономарева І.С. За заг. ред. К.В. Балабанова. Маріуполь, 2011. 120 с.; Етнонаціональний аспект формування громадянського суспільства в Україні (за матеріалами Північного Азов'я): Розвиток територіальних громад Українського Північного Азов'я. Статистичний довідник. Балабанов К.В., Дегтеренко А.М., Булик М.В., Пахоменко С.П., Пономарьова І.С. За заг. ред. К.В. Балабанова. Маріуполь, 2011. 41 с.
- ³⁰ Якубова Л.Д. Маріупольські греки (етнічна історія). 1778 р. – початок 30-х років ХХ ст. Київ, 1999. 331 с.
- ³¹ Якубова Л. Грецьке село в горнилі «більшовицької перековки» (20-ті рр. ХХ ст.). *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжзвідомчий збірник наукових праць*. 2010. Вип. 19. С. 174.
- ³² Якубова Л. Повсякденне життя етнічних меншин радянської України у міжвоєнну добу. Київ, 2011. 339 с.
- ³³ Якубова Л. Еллінізація приазовських греків (середина 20-х – 30-і роки) – мовно-культурний аспект. *Записки історико-філологічного товариства Андрія Білецького*. Київ, 1998. Вип. II. С.87–99; Якубова Л.Д. Мовна проблема та її вплив на етнокультурне життя українських греків (середина 20-х – 30-ті рр. ХХ ст.) (1). *Український історичний журнал*. 2004. №2. С.121–132; Якубова Л.Д. Мовна проблема та її вплив на етнокультурне життя українських греків (середина 20-х – 30-ті рр. ХХ ст.) (2). *Український історичний журнал*. Київ, 2004. №4. С. 82–90.
- ³⁴ Чернухін Є.К. Грецький Схід і Україна: листи грецького духовенства XVIII ст. в фондах Інституту рукопису ЦНБ ім. В. І. Вернадського. Київ, 1994. 91 с.
- ³⁵ Чернухін Є.К. Грецька рукописна спадщина в Києві. Історіографія та огляд матеріалів IV–XX ст. Київ, 2002. 326 с.
- ³⁶ Чернухін Є.К. Архів протоієрея Трифілія Карацоглу: першоджерела з історії греків Криму та Надазов'я XVIII ст. у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Київ, 2016. 318 с.
- ³⁷ Араджиони М.А. Греки Крима и Приазовья: история изучения и историография этнической истории и культуры (80-е гг. XVIII в. – 90-е гг. XX в.). Симферополь, 1999. 132 с.
- ³⁸ Араджиони М.А. Греки Крима: к истории формирования общины в период позднего средневековья – нового времени. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии: Сб. научн. тр.* 2007. Вып. XIII. С. 641– 678.

³⁹ Араджиони М.А. Некоторые итоги этнографических и социологических исследований греческих общин Крыма, проведённых в 1993–1995 гг. *Исторический опыт межнационального и межконфессионального согласия в Крыму*. Симферополь, 1999. С.10–15; Араджиони М.А. Греки Крыма: історія і сучасне становище (етнокультурна ситуація та проблеми етнополітичного розвитку): монографія. Сімферополь, 2005. 92 с.

⁴⁰ Араджиони М.А. Грецькі дворянські роди на Півдні України: досвід вивчення (за документами Державного архіву в Автономній Республіці Крим). *Сходознавство*. 2016. № 73–74. С. 3.

⁴¹ Араджиони М.А. Грецькі дворянські роди на Півдні України: досвід вивчення (за документами Державного архіву в Автономній Республіці Крим). *Сходознавство*. 2016. № 73–74. С. 3–62.

⁴² Томазов В. Рід Маврогордато (гілка Лакана) в Одесі: історико-генеалогічна розвідка. *Архіви України*. 2010. Вип. 3–4 (269), липень–вересень. С. 72–86; Томазов В. Одеські Севастопуло: соціальний статус родини. *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики*. 2014. Число 24. С. 109–122; Томазов В. Одеські Родоканакі: історико-генеалогічна розвідка. *Архіви України*. 2015. Вип. 5–6 (299). С. 250–266.

⁴³ Томазов В. К вопросу о вкладе казацко-старшинских родов греческого происхождения в украинскую культуру. *Записки історико-філологічного товариства А. Білецького*. 1997. Вип.1. С.87–90; Томазов В. З генеалогії козацько-старшинських родів грецького походження. *Берегиня*. 2000. № 1–2; Томазов В.В. Генеалогія козацько-старшинських родів: історіографія та джерела (друга половина XVII – початок XX ст.). Київ, 2006. 282 с.; Томазов В.В. Мадзапети (Маззапети). *Енциклопедія історії України*. Київ, 2009. Т. 6. 790 с.

⁴⁴ Бацак Н.І. Грецька спільнота Надазов'я: етнокультурні процеси (остання чверть XVIII – початок XX століття). Київ, 2010. 270 с.

⁴⁵ Нікольський В. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті рр.). Історико-статистичне дослідження: моногр. Донецьк, 2003. 624 с.

⁴⁶ Нікольський В.Н., Бут А.Н., Добров П.В., Шевченко В.А. Книга пам'яті греків України. Донецьк, 2005. 336 с.

⁴⁷ Балабанов К.В., Пахоменко С.П. Національно-культурне та громадське життя греків України в другій половині XX – на початку XXI століття: монографія. Маріуполь, 2006. 260 с.

⁴⁸ ерентьева О.О. Грецькі купці Зосими: просвітницька та благодійна діяльність. Київ, 2003. 187 с.

⁴⁹ Μπελοουσοβα Λίλια. Το γενοσ των Πετροκοκκινων: περίοδος της Οδησσοу 19ος – απχες 20ο αιώνα». Χίος, 2007. 390 σ.

⁵⁰ Білоусова Л.Г. Династія грецьких купців Петрококіно в економічному і соціокультурному житті Російської імперії (XIX – початок XX ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. Одеса, 2007. 20 с.

⁵¹ Лильо І. Греки на території Руського воєводства у XV–XVIII ст. Львів, 2019. С. 11.

⁵² Дух О. Превелебні панни: Жіночі чернечі спільноти Львівської та Перемишльської єпархій у ранньомодерний період. Львів, 2017. 752 с.; Кривонос В.П. Львівсько-левантійська торгівля наприкінці XV – в середині XVII ст. *Український історичний журнал*. 1995. № 1. С. 48– 57; Кривонос В.П. До питання про діяльність середньоземноморських греків у Львові в XVI – середині XVII ст. *Lwów: miasto, społeczeństwo, kultura*. Kraków, 1998. Т. 2.

⁵³ Лильо І. Греки на території Руського воєводства у XV–XVIII ст. Львів, 2019. С. 11.

⁵⁴ Лиман І., Константінова В. Грецька громада та консули Греції у Бердянську XIX – початку XX століття: монографія. Мелітополь, 2020. 494 с.

⁵⁵ Греки Одессы: Именной указатель по метрическим книгам Одесской Греческой Свято-Троицкой церкви. Часть I. 1800–1831. *Труды Государственного архива Одесской области*. Одесса, 2000. Т. II. 364 с.; Греки в истории Крыма: Краткий биографический справочник. Научн. ред.-составитель В.В. Харабуга. Симферополь, 2000. 320 с.; Етнічна історія грецької спільноти в Україні: бібліографічний довідник-показчик. Відп. ред. М.Ф. Дмитрієнко. Київ, 2003. 288 с.; Жизнеописание заслуженных греков Украины. 1778–2008 гг.: Информационно-справочный материал. Ред. и сост. Н.С. Коссе. Мариуполь, 2014. 512 с.; Дослідники історії Південної України: біобібліографічний довідник. Упорядн. І. Лиман. Київ, 2013. Т. 1. 382 с.

⁵⁶ Греки на українських теренах: Нариси з етнічної історії: Документи, матеріали, карти. Авт.: М. Дмитрієнко, В. Литвин, В. Томазов, Л. Яковлева, О. Ясь та ін. Київ, 2000. 488с.

⁵⁷ Тронько П. Греки на українських теренах: Нариси з етнічної історії. Документи, матеріали, карти. *Бібліотечний вісник*. 2000. № 4. С. 55.

⁵⁸ Терезов В.Я. Греки и восточные славяне. Из истории греческо-украинских и греческо-российских культурных связей. Київ, 2000. 223 с.

⁵⁹ От античности до наших дней: очерки истории и культуры греков Украины. Ред. и сост. Н.С. Коссе. Мариуполь, 2009. 298 с.

⁶⁰ Пилипенко О.Є. Виникнення і діяльність Ніжинського грецького братства (50 рр. XVII ст. – кін. 60 рр. XIX ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ, 1996. 22 с.

⁶¹ Подгайко М.К. Самоврядування грецьких громад в Україні (середина XVII – 70-ті рр. XIX ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2006. 19 с.

⁶² Новікова С.В. Внесок греків в економічний розвиток Північного Приазов'я (друга половина XIX – початок XX ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2005. 19 с.

⁶³ Абдуллаєва М.А. Православні храми та монастирі Криму як осередки духовного життя грецького населення (кінець XVIII – 30-і роки XX ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2001. 19 с.

⁶⁴ Демура Ю.М. Іноземні колоністи в соціально-економічному розвитку Північного Приазов'я (друга половина XVIII – початок XX ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. Донецьк, 2008. 19 с.

⁶⁵ Арабаджи С.С. Повсякденне життя грецького населення Північного Приазов'я кінця XVIII – початку XX ст.: джерелознавчий аспект: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Донецьк, 2012. 20 с.

⁶⁶ Капінус О.Л. Грецькі громади України кінця XVII – початку XXI ст.: історіографія проблеми.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. Донецьк, 2008. 20 с.

REFERENCES

1. Abdullaieva, M.A. (2001). Pravoslavni khramy ta monastyri Krymu iak osередky dukhovnoho zhyttia hrets'koho naselennia (kinets' XVIII – 30-i roky XX st.). *Extended abstract of PhD thesis*. Kyiv [in Ukrainian].

2. Arabadzy, S.S. (2012). Povsiakdenne zhyttia hrets'koho naselennia Pivnichnoho Pryazov'ia kintsia XVIII – pochatku XX st.: dzhereloznavchij aspekt. *Extended abstract of PhD thesis*. Donets'k [in Ukrainian].

3. Aradzhioni, M.A. (1999). *Greki Kryma i Priazov'ya: istoriya izucheniya i istoriografiya etnicheskoj istorii i kul'tury (80-e gg. XVIII v. – 90-e gg. XX v.)*. Simferopol' [in Russian].

4. Aradzhioni, M.A. (1999). Nekotorye itogi etnograficheskikh i sociologicheskikh issledovaniy grecheskikh obshchin Kryma, provedyonnyh v 1993–1995 gg. *Istoricheskij opyt mezhnatsional'nogo i mezhkonfessional'nogo soglasiya v Krymu*. Simferopol' [in Russian].
5. Aradzhioni, M.A. (2007). Greki Kryma: k istorii formirovaniya obshchiny v period pozdnego srednevekov'ya – novogo vremeni. *Materialy po arheologii, istorii i etnografii Tavrii: Sb. nauchn. tr.* [in Russian].
6. Aradzhioni, M.A. (2005). *Hreky Krymu: istoriia i suchasne stanovysche (etnokul'turna sytuatsiia ta problemy etnopolitychnoho rozvytku): monohrafiia*. Simferopol' [in Ukrainian].
7. Aradzhioni, M.A. (2016). Hrets'ki dvAorians'ki rody na Pivdni Ukrainy: dosvid vyvchennia (za dokumentamy Derzhavnogo arkhivu v Avtonomnij Respublitsi Krym). *Skhodoznavstvo*, 73–74, 3-62 [in Ukrainian].
8. Balabanov, K.V. (Ed.). (2011). *Etnonatsional'nyj aspekt formuvannia hromadians'koho suspil'stva v Ukraini (za materyialamy Pivnichnoho Azov'ia)*. Mariupol' [in Ukrainian].
9. Balabanov, K.V. (Ed.). (2011). *Etnonatsional'nyj aspekt formuvannia hromadians'koho suspil'stva v Ukraini (za materyialamy Pivnichnoho Azov'ia): Hromadians'ke suspil'stvo v Ukraini: etnonatsional'nyj aspekt. Slovyk-dovidnyk*. Mariupol' [in Ukrainian].
10. Balabanov, K.V. (Ed.). (2011). *Etnonatsional'nyj aspekt formuvannia hromadians'koho suspil'stva v Ukraini (za materialamy Pivnichnoho Azov'ia): Rozvytok terytorial'nykh hromad Ukrain's'koho Pivnichnoho Azov'ia. Statystychnyj dovidnyk*. Mariupol' [in Ukrainian].
11. Balabanov, K.V., & Pakhomenko, S.P. (2006). *Natsional'no-kul'turne ta hromads'ke zhyttia hrekiv Ukrainy v druhij polovyni XX – na pochatku XXI stolittia: monohrafiia*. Mariupol' [in Ukrainian].
12. Batsak, N.I. (2010). *Hrets'ka spil'nota Nadazov'ia: etnokul'turni protsesy (ostannia chvert' XVIII – pochatok XX stolittia)*. Kyiv [in Ukrainian].
13. Bazhan, O., & Loshyts'kyj, O. (2019). Operatsiia Volna: vyseleattia turkiv ta hrekiv z chornomors'koho uzberezhzhia Ukrainy. *Pivdennyj Zakhid. Odesyka*, 10 [in Ukrainian].
14. Beloch, K.J. (1912). *Griechische Geschichte*. Strassburg [in German].
15. Bilousova, L.H. (2007). *Dynastiia hrets'kykh kuptsiv Petrokokino v ekonomichnomu i sotsiokul'turnomu zhytti Rosijs'koi imperii (XIX – pochatok XX st.)*. *Extended abstract of PhD thesis*. Odesa [in Ukrainian].
16. Bougainville, J. P. de. (1745). *Quels étaient les droits des métropoles grecques sur leurs colonies, les devoirs des colonies envers les métropoles, et les engagements réciproques des unes et des autres*. Paris [in French].
17. Chernukhin, Ye.K. (1994). *Hrets'kyj Skhid i Ukraina: lysty hrets'koho dukhovenstva XVIII st. v fondakh Instytutu rukopysu TsNB im. V. I. Vernads'koho*. Kyiv [in Ukrainian].
18. Chernukhin, Ye.K. (2002). *Hrets'ka rukopysna spadshyna v Kyievi. Istoriohrafiia ta ohliad materialiv IV–XX st.* Kyiv [in Ukrainian].
19. Chernukhin, Ye.K. (2016). *Arkhiv protoiiereia Tryfiliia Karatsohlu: pershodzherela z istorii hrekiv Krymu ta Nadazov'ia XVIII st. u fondakh Instytutu rukopysu Natsional'noi biblioteki Ukrainy imeni V.I. Vernads'koho*. Kyiv [in Ukrainian].
20. Demura, Yu.M. (2008). *Inozemni kolonisty v sotsial'no-ekonomichnomu rozvytku Pivnichnoho Pryazov'ia (druga polovyna XVIII – pochatok XX st.)*. *Extended abstract of PhD thesis*. Donetsk [in Ukrainian].
21. *Doslidnyky istorii Pivdennoi Ukrainy: biobibliohrafichnyj dovidnyk*. (2013). Kyiv, [in Ukrainian].
22. Dukh, O. (2017). *Prevelebnii panny: Zhinochi chernechi spil'noty L'vivs'koi ta Perymyshl's'koi ieparkhij u rann'omodernij period*. L'viv [in Ukrainian].

23. *Etnichna istoriia hrets'koi spil'noty v Ukraini: bibliohrafichnyj dovidnyk-pokazhchyk*. (2003). Kyiv [in Ukrainian].

24. Greki Odessy: Imennoj ukazatel' po metriceskim knigam Odesskoj Grecheskoj Svyato-Troickoj cerkvi. (2000). *Trudy Gosudarstvennogo arhiva Odesskoj oblasti*. (Vol.1). Odessa [in Russian].

25. *Greki v istorii Kryma: Kratkij biograficheskij spravochnik*. (2000). Simferopol' [in Russian].

26. Guiraud, P. (1893). *La propriété foncière en Grèce jusqu'à la conquête romaine*. Paris [in French].

27. Hed'o, A., & Illiuk, T. (2017). Stanovlennia ellinistyky v Ukraini. Pam'iaty N.O. Terent'ievoi. *Schorichnyj ukrains'ko-hrets'kyj al'manakh*, 12 [in Ukrainian].

28. Hed'o, A.V. (1997). Hreky Pivnichnoho Pryazov'ia (1778–1785 rr.). *Extended abstract of PhD thesis*. Donets'k [in Ukrainian].

29. Hed'o, A.V. (2001). *Dzherela z istorii hrekiv Pivnichnoho Pryazov'ia (kinets' XVIII – pochatok XX st.)*. Kyiv [in Ukrainian].

30. Hed'o, A.V. (2005). *Hrets'ki hromady Nizhyna ta Pivnichnoho Pryazov'ia v aktovykh materialakh seredyny XVII–XIX st.* Kyiv [in Ukrainian].

31. Hed'o, A.V. (2006). *Sotsial'no-ekonomichnyj rozvytok hrets'kykh hromad Ukrainy seredyny XVII–XIX st.: dzhereloznavchyy aspekt*. Donets'k [in Ukrainian].

32. Hed'o, A.V. (2006). Sotsial'nyj status i rozvytok gospodarstva hrets'kykh hromad Ukrainy seredyny XVII–XIX st.: dzhereloznavchyy aspekt. *Extended abstract of Doctor's thesis*. Donets'k [in Ukrainian].

33. Hed'o, A.V., & Podhajko, M.K. (2013). *Nizhyns'kyj hrets'kyj mahistrat*. Donets'k [in Ukrainian].

34. Hed'o, A.V., Terent'ieva, N.O., & Saienko, R.I. (2012). *Mariupol's'kyj hrets'kyj sud: istoriia stvorennia ta diial'nist'*. Donets'k [in Ukrainian].

35. *Hreky na ukrains'kykh terenakh: Narysy z etnichnoi istorii: Dokumenty, materialy, karty*. (2000). Kyiv [in Ukrainian].

36. Kapinus, O.L. (2008). Hrets'ki hromady Ukrainy kintsia XVII – pochatku XXI st.: istoriohrafiiia problemy. *Extended abstract of PhD thesis*. Donets'k [in Ukrainian].

37. *Kompleksnyj demohrafichnyj prohnoz Ukrainy na period do 2050 r.* (2006). Kyiv [in Ukrainian].

38. Kryvonos, V. (1998). Do pytannia pro diial'nist' seredzemnomors'kykh hrekiv u L'vovi v XVI – seredyni XVII st. *Lwów: miasto, społeczeństwo, kultura*. Kraków [in Ukrainian].

39. Kryvonos, V.P. (1995). L'vivs'ko-levantijs'ka torhivlia naprykintsi XV – v seredyni XVII st. *Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal*, 1 [in Ukrainian]

40. Latyshev V.V. (1887). *Issledovaniya ob istorii i gosudarstvennom stroe goroda Ol'vii*. Sankt-Peterburg [in Russian].

41. Lyl'o, I. (2019). *Hreky na terytorii Rus'koho voievodstva u XV–XVIII st.* L'viv [in Ukrainian].

42. Lyl'o, I.M. (2019). Hreky na terytorii Rus'koho voievodstva v XV–XVIII st. *Extended abstract of Doctor's thesis*. L'viv [in Ukrainian].

43. Lyman, I., & Konstantinova, V. (2020). *Hrets'ka hromada ta konsuly Hretsii u Berdians'ku XIX – pochatku XX stolittia*. Melitopol' [in Ukrainian].

44. Matiash, I.B. (2001). Etnichna istoriia hrekiv Ukrainy v osobakh. *Arkhivy Ukrainy*, 6 [in Ukrainian].

45. Meyer, E. (1893). *Geschichte des Alterthums*. Stuttgart, 2 [in German].
46. Nikol'skij, V.N., But A.N., Dobrov P.V., & Shevchenko V.A. (2005). *Kniga pamyati grekov Ukrainy*. Doneck [in Russian].
47. Nikol's'kyj, V. (2003). *Represyvna diial'nist' orhaniv derzhavnoi bezpeky SRSR v Ukraini (kinets' 1920-kh – 1950-ti rr.)*. *Istoryko-statystychnе doslidzhennia: monohrafiia*. Donetsk [in Ukrainian].
48. Novikova, S.V. (2005). Vnesok hrekiv v ekonomichnyj rozvytok Pivnichnoho Pryazov'ia (druha polovyna XIX – pochatok XX st.). *Extended abstract of PhD thesis*. Kyiv [in Ukrainian].
49. Ol'hovs'kyj, S.Ya. (2007). *Davn'ohrets'ki mista-kolonii Pivnichnoho Prychornomor'ia: navchal'nyj posibnyk*. Kyiv [in Ukrainian].
50. *Ot antichnosti do nashih dnei: ocherki istorii i kul'tury grekov Ukrainy*. (2009). Mariupol' [in Russian].
51. Podhajko, M.K. (2006). Samovriaduvannia hrets'kykh hromad v Ukraini (seredyna XVII – 70-ti rr. XIX st.). *Extended abstract of PhD thesis*. Kyiv [in Ukrainian].
52. *Podvyzhnyky j metsenaty. Hrets'ki pidpriiemtsi ta hromads'ki diiachy v Ukraini XVII–XIX st.: Istoryko-biohrafichni narysy*. (2001). Kyiv [in Ukrainian].
53. Ponomar'ova, I.S. (1997). Etnichna spetsyfika dukhovnoi kul'tury hrekiv ukrains'koho Pryazov'ia. *Extended abstract of PhD thesis*. Kyiv [in Ukrainian].
54. Ponomar'ova, I.S. (2006). *Etnichna istoriia hrekiv Pryazov'ia (kinets' XVIII – pochatok XXI st.): Istoryko-etnohrafichne doslidzhennia*. Kyiv [in Ukrainian].
55. Ponomar'ova, I.S. (2007). Hreky Pryazov'ia: etnonatsional'ni protsesy v aspekti transformatsii tradytsijnoi kul'tury. *Extended abstract of Doctor's thesis*. Kyiv [in Ukrainian].
56. Pylypenko, O.Ye. (1996). Vynyknennia i diial'nist' Nizhyns'koho hrets'koho bratstva (50 rr. XVII st. – kin. 60 rr. XIX st.). *Extended abstract of PhD thesis*. Kyiv [in Ukrainian].
57. Rochette, R. (1814). *Histoire critique de l'établissement des colonies grecques*. Paris [in French].
58. Shevchenko, O. (2007). Terent'ieva Nataliia. Taiemne hrets'ke tovarystvo Filiki Eteriia: orhanizatsijnyj ta polityko-ideolohichnyj tsentr pidhotovky hrets'koi revoliutsii 1821–1829 rr. *Ukrains'kyj arkhеohrafichnyj schorichnyk*, 12 [in Ukrainian].
59. Shtern, E.R. (1893). Novootkrytaya Ol'vijskaya nadpis'. *Zapiski Odesskogo obshchestva istorii i drevnostej*, 16 [in Russian].
60. Shtern, E.R. (1900). Znachenie keramicheskikh nahodok na yuge Rossii dlya vyyasneniya kul'turnoj istorii Chernomorskoj kolonizacii. *Zapiski Odesskogo obshchestva istorii i drevnostej*, 22 [in Russian].
61. Sliusarenko, O.O., & Terent'ieva, N.O. (2005). *Torhovo-ekonomichni zv'iazky Ukrainy i Hretsii: Istorychni tradytsii ta s'ohodennia*. Kyiv [in Ukrainian].
62. Terent'eva, N.A. (1999). *Greki v Ukraine: proshloe i nastoyashchee (ekonomicheskaya i kul'turno-prosvetitel'skaya deyatelnost'. XVII–XX vv.)*. Kiev [in Russian].
63. Terent'ieva, N., & Balabanov, K. (2008). *Hreky v Ukraini: istoriia ta suchasnist'. Navch. posib. dlia stud. vyschykh navch. zakl.* (Vols. 1–2). Kyiv [in Ukrainian].
64. Terent'ieva, N.O. (2005). *Taiemne hrets'ke tovarystvo Filiki Eteriia: orhanizatsijnyj ta polityko-ideolohichnyj tsentr pidhotovky hrets'koi revoliutsii 1821–1829 rr.* Kyiv [in Ukrainian].
65. Terent'ieva, N.O. (2006). Filiky Eteriia ta joho rol' u hrets'komu natsional'no-vyvol'nomu rukhovi pershoi chverti XIX st. *Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal*, 1 [in Ukrainian].

66. Terent'ieva, O.O. (2003). *Hrets'ki kuptsi Zosymy: prosvitnyts'ka ta blahodijna dial'nist'*. Kyiv [in Ukrainian].
67. Terezov, V.YA. (2000). *Greki i vostochnye slavyane. Iz istorii grechesko-ukrainskikh i grechesko-rossijskikh kul'turnyh svyazej*. Kiev [in Russian].
68. Tomazov, V. (1997). K voprosu o vklade kazacko-starshinskih rodov grecheskogo proiskhozhdeniya v ukrainskuyu kul'turu. *Zapiski istoriko-filologichnogo tovaristva A. Bil'ec'kogo*, 1 [in Russian].
69. Tomazov, V. (2000). *Z henealohii kozats'ko-starshyns'kykh rodiv hrets'koho pokhodzhennia*. Berehynia, 1–2 [in Ukrainian].
70. Tomazov, V. (2010). Rid Mavrohordato (hilka Lakana) v Odesi: istoryko-henealohichna rozvidka. *Arkhivy Ukrainy*, 3–4 [in Ukrainian].
71. Tomazov, V. (2014). *Odes'ki Sevastopulo: sotsial'nyj status rodyny. Spetsial'ni istorychni dystsypliny: pytannia teorii ta metodyky*, 24 [in Ukrainian].
72. Tomazov, V. (2015). Odes'ki Rodokanaki: istoryko-henealohichna rozvidka. *Arkhivy Ukrainy*, 5–6 [in Ukrainian].
73. Tomazov, V.V. (2006). *Henealohiia kozats'ko-starshyns'kykh rodiv: istoriohrafiiia ta dzherela (druha polovyna XVII – pochatok XX st.)*. Kyiv [in Ukrainian].
74. Tomazov V.V. (2021). Hreky-khiostsi na Pivdni Ukrainy (kinets' XVIII st. – 1917 r.): prosopohrafichnyj portret etnosotsial'noi spil'noty. *Extended abstract of Doctor's thesis*. Kyiv [in Ukrainian].
75. Tomazov, V.V. (2009). Madzapety (Mazapety). *Entsyklopediia istorii Ukrainy*. (Vol.6). Kyiv [in Ukrainian].
76. Tron'ko, P. (2000). Hreky na ukrains'kykh terenakh: Narysy z etnichnoi istorii. Dokumenty, materialy, karty. *Bibliotechnyj visnyk*, 4 [in Ukrainian].
77. *Uriadovyj kur'ier*. (2002). [in Ukrainian].
78. Yakubova, L. (1998). Ellinizatsiia pryazovs'kykh hrekiv (seredyna 20-kh – 30-i roky) – movno-kul'turnyj aspekt. *Zapysky istoryko-filolohichnogo tovarystva Andriia Bilets'koho*, 2 [in Ukrainian].
79. Yakubova, L. (2010). Hrets'ke selo v hornyli bil'shovyts'koi perekovky (20-ti rr. XX st.). *Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky*, 19 [in Ukrainian].
80. Yakubova, L. (2011). *Povsiakdenne zhyttia etnichnykh menshyn radians'koi Ukrainy u mizhvoiennu dobu*. Kyiv [in Ukrainian].
81. Yakubova, L.D. (1999). *Mariupol's'ki hreky (etnichna istoriia). 1778 r. – pochatok 30-kh rokiv XX st.* Kyiv [in Ukrainian].
82. Yakubova, L.D. (2004). Movna problema ta ii vplyv na etnokul'turne zhyttia ukrains'kykh hrekiv (seredyna 20-kh – 30-ti rr. XX st.) (1.). *Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal*, 2 [in Ukrainian].
83. Yakubova, L.D. (2004). Movna problema ta ii vplyv na etnokul'turne zhyttia ukrains'kykh hrekiv (seredyna 20-kh – 30-ti rr. XX st.) (2). *Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal*, 4 [in Ukrainian].
84. *Zhizneopisanie zasluzhennykh grekov Ukrainy. 1778–2008 gg.: Informacionno-spravochnyj material*. (2014). Mariupol' [in Russian].